Els primers batecs de la llengua catalana

Autor:
Data de publicació: 01-03-2023

Després d'estudiar els documents originals d'arxius molt diversos, els paleògrafs Jesús Alturo i Tània Alaix han situat l'aparició escrita de les primeres paraules protocatalanes al segle IV en textos de sant Pacià (Barcelona ?-390); han recalculat la datació de la majoria dels primers textos (Homilies d'Organyà incloses); han establert que el Llibre dels jutges és el primer text íntegre en català (entre 1066 i 1084), i han fet llistes dels 34 primers autors de textos (o paraules) en català. Ho exposen tot a l'assaig divulgatiu Lletres que parlen: Viatge als orígens del català (La Magrana, 2023).

Els primeríssims batecs de la llengua catalana

Després d'estudiar els documents originals d'arxius molt diversos, els paleògrafs Jesús Alturo i Tània Alaix han situat l'aparició escrita de les primeres paraules protocatalanes al segle IV en textos de sant Pacià (Barcelona ?-390); han recalculat la datació de la majoria dels primers textos (Homilies d'Organyà incloses); han establert que el Llibre dels jutges és el primer text íntegre en català (entre 1066 i 1084), i han fet llistes dels 34 primers autors de textos (o paraules) en català. Ho exposen tot a l'assaig divulgatiu Lletres que parlen: Viatge als orígens del català (La Magrana, 2023).

Jesús Alturo i Tània Alaix a la Biblioteca de Catalunya, amb un document escrit en llatí pel prevere Traver Radolf, el mateix autor de la primera còpia catalana del Llibre dels Jutges. | JORDI PLAY

Jesús Alturo i Tània Alaix són paleògrafs. Estudien i analitzen els textos antics dels pergamins —aquells caràcters que, per a la majoria, són una indesxifrable successió de signes remotament semblants a lletres— i els entenen, els desxifren i són capaços de reconèixer un mateix autor de dos textos a partir de la lletra.
Després de dècades de dedicació (Alturo té 68 anys i Tània, 52), ara han reunit les conclusions extretes d'estudiar milers de documents redactats al Principat des de la romanització fins a l'edat mitjana, de comparar-los i de destriar-ne les primeres paraules protocatalanes entre textos llatins, la primera ce trencada; els primers topònims (els noms de lloc són els primers que destil·len la llengua romanç que s'estava creant o s'havia creat); els primers antropònims; les primeres frases i els primers textos íntegrament escrits en català: que ja no són les Homilies d'Organyà, però també van ser escrits a Organyà, en aquest cas pel capellà Traver Radolf entre el 1066 i el 1084: la traducció al català del Liber Iudicum, el Llibre dels jutges, que es conserva a l'Arxiu Capitular d'Urgell, a la Seu d'Urgell (la còpia que es conserva a Montserrat és 250 anys posterior).

A Lletres que parlen: Viatge als orígens del català (La Magrana - Penguin Llibres, 2023), Alturo i Alaix exposen amb serenitat i paciència totes les seues troballes —que expliquen en detall però sense entretenir-se en excés— i els perquès de les noves datacions i innovadores conclusions.
Segons Jesús Alturo, l'obra és "una visió crítica, nova i general, tant de l'origen de la llengua catalana com de les primeres manifestacions escrites". Han procurat fer-ho, afegeix, "amb les eines més rigoroses per a aquests estudis, que són la paleografia i, òbviament, la filologia". Alturo (Pont de Suert, 1954) és filòleg, expert paleògraf i catedràtic del

Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana de l'Autònoma de Barcelona (UAB), i Tània Alaix (Llinars del Vallès, 1970), amb un màster en Biblioteconomia, és investigadora del Seminari de Paleografia, Codicologia i Diplomàtica de la UAB. Tots dos poden combinar els seus coneixements per estudiar els textos des del punt de vista històric i filològic. "Normalment —aclareix Alturo—, s'han dut a terme les recerques des d'un dels dos àmbits i nosaltres tenim la sort de poder treballar des dels dos camps i això ens permet analitzar els documents, les fonts primàries, d'una manera directa. Tots els documents han passat per les nostres mans".
Això ha estat bàsic per prioritzar l'estudi dels originals, contrastar-los amb les successives còpies realitzades en diferents segles posteriors i valorar quins canvis es deuen a la mà del copista. Sembla obvi si pensem en les traduccions que avui podem llegir de qualsevol autor traduït al català fa cent anys i ara. Les versions presenten moltes diferències. Dos textos copiats el segle XI i el segle XIII d'un original anterior presentaran canvis, ni que fossin només copiats del mateix original. "Fins ara —aclareix Alturo— no sempre s'ha entès així i, de vegades, algunes còpies s'han llegit com si fossin originals. Si la còpia és del segle XIII i l'original del segle X, una anàlisi lingüística de la còpia acaba sent una anàlisi dels trets lingüístics del copista del segle XIII. La llengua diu més del que copia que de l'original, però molts estudis que s'han fet fins ara no ho han tingut en compte, això".

Primer, 'si us plau' i 'sovint'

Una de les dades més noves que presenta Lletres que parlen és que ja, al segle IV, es parlava un protocatalà que es filtra en els textos llatins de sant Pacià, o Pacià de Barcelona, que va nàixer a Barcelona en una data que desconeixem i hi va morir el 390.

"Resumint molt —sintetitza Alturo per a EL TEMPS—, hi ha dos grans corrents sobre el moment en què van néixer les llengües romàniques. Hi ha un grup de romanistes i llatinistes que defensen que l'origen és molt antic i un altre que proposa que la formació és de l'època carolíngia".

Fins ara, la tesi més acceptada sobre el naixement del català —o del protocatalà, com l'anomenen Alturo i Alaix— era la de Joan Bastardas, que la situa sobre el segle VII-VIII. "Nosaltres —diu Tània— hem pogut retrocedir aquest origen i el situem, pel capbaix, al segle IV. Perquè hem trobat els primers batecs del català en sant Pacià, quan fa servir termes com cervulus o subinde o utilitza l'expressió si te placet per si us plau".

El terme que més sobta, dins del text llatí de sant Pacià, és subinde per dir sovint. Per què no utilitza la paraula saepe (sovint en llatí) i fa servir una forma que recorda tant el català sovint? I per què si te placet? Perquè hi havia un protocatalà que començava a traure el cap en els textos llatins.

L'ús de la paraula ceruulus (cervulus) per cérvols podria semblar més lògica, perquè cervulus és el diminutiu de la forma llatina cervos, però Jesús Alturo aplica aquí els seus coneixements filològics, i sobre l'evolució de les llengües romàniques a partir del llatí, per treure'n conclusions sobre el possible origen protocatalà del terme. Alturo explica que la paraula cervulus apareix "en un text de sant Pacià on critica les festes que es feien a Barcelona per començament d'any, unes festes de disbauxa, una mena de Carnaval on alguns, tradicionalment, es disfressaven de cérvols, cosa que va donar nom a les anomenades festes dels cérvols. En llatí, cérvol és cervus, però Pacià utilitza la forma cervulus, que també és un diminutiu. Els diminutius són un element essencial en el llenguatge popular i és d'on deriven després les formes romàniques. Les formes romàniques deriven més dels diminutius —que són més expressius".

Alturo i Alaix, doncs, defensen que cervulus és també un batec del primer protocatalà, que es va filtrar als textos de sant Pacià com subinde i si te placet.

Per acabar-ho d'adobar, sant Pacià —com Sèneca ja havia fet en el segle I— es queixa en algun text de l'escàs coneixement de llatí que hi havia a la Barcelona del segle IV. Una altra afirmació que indueix a pensar "que el que es parlava aleshores era també una cosa molt protocatalana".

Tània Alaix mostra tres còpies del Liber iudicum. D'esquerra a dreta: una traducció en occità; la còpia en català que es conserva a Montserrat i el primer text íntegre en català, la còpia de l'Arxiu del Bisbat d'Urgell // JORDI PLAY

El llatí del carrer

Alturo i Alaix són del parer que els textos llatins que ens han arribat de l'època no ens han de fer pensar que aquella era la llengua que es parlava al carrer. "Hem d'entendre —explica Alturo— que l'anomenat llatí vulgar no és res més que

el llatí corrent, el llatí del carrer: el que parlaria un legionari, un camperol o un sense sostre en aquell moment. I, fins i tot entre aquests grups, hi hauria diferents registres, igual que passa ara".

Tània posa un exemple per aclarir-ho: "El llatí de Ciceró no és el llatí que es parlava a la seva època. Això seria com fer un estudi del segle XIX i, com que han perviscut les obres de Joan Maragall, pensar que a les Rambles de Barcelona tothom parlava com ell".

Tradicionalment, els investigadors d'aquestes èpoques consideren que el català no estava prou format en el segle VII o VIII perquè no arriba als textos escrits, però Alturo i Alaix opinen que "el llatí literari és un llatí fals, acadèmic, après a escola, no la llengua que parlen al carrer".

A Lletres que parlen, Alturo i Alaix aporten documents que van reproduint, a poc a poc, topònims i antropònims que són clarament catalans, com Queralb en comptes de la versió llatina Rupes Alba que ningú faria servir.

"En arribar al segle XI", escriuen Alturo i Alaix, "hom constata un moviment generalitzat entre la majoria dels escrivans (...) a la catalanització (...) Fa la impressió que els diplomes", els escrits, "esdevenen més formularis que mai. Fins al punt que es converteixen en una mena de fitxa estàndard, on l'estructura externa es manté en llatí, però els elements interns, propis de cada document en particular, es romanitzen". És a dir, el català apareix en els noms de lloc o de persones.

Per què van trigar tant a escriure en català? Tània Alaix exposa que, fins ara, la tesi per explicar per què el català acaba surant al segle X o XI era que "va arribar el món feudal i que no trobaven paraules escaients en llatí per explicar aquesta nova època" i per això van començar a fer "servir les llengües vulgars". Com si el llatí fos massa complicat per als primers que van escriure en català.

Però a Lletres que parlen, Tània Alaix creu que han "pogut demostrar amb tots els documents coneguts —i els nous que hem aportat— que justament aquells escrivans eren grans filòlegs, grans erudits". Alaix i Alturo citen "documents seus en llatí d'una erudició impressionant i molt ben escrits". Si després comencen a escriure en català és, "òbviament, per la força del poble: si no ens entenen, fem-nos entendre, van pensar".

La força del poble

Que els escrivans tenien prou coneixement per escriure en llatí és perfectament demostrat a Lletres que parlen en comparar textos dels mateixos autors: en uns apareixen expressions en català i en altres només s'empra un llatí literari.

A més, assenyala Alturo, algunes de les primeres paraules que apareixen en català són termes que obligatòriament l'escrivà havia de conèixer en llatí forçosament (el cas més clar és quan escriuen iglesia en compte d'ecclesia). Si els escrivans començaven a barrejar llatí i català era per fer-se entendre. En general, la població era analfabeta i el coneixement del llatí era molt pobre —es limitava a la coneixença derivada d'haver d'escoltar la litúrgia de la missa, que era completament en llatí, amb l'excepció del sermó. Per tant, els capellans o religiosos que feien d'escrivans (encara no hi havia notaris) escrivien per a llegir els formularis de permutes o juraments de fidelitat als interessats.

El pas següent serà la traducció de textos legals, com el Liber Iudicum, el Llibre dels jutges, que eren utilitzats en processos judicials públics. En aquest cas, assenyala Alturo, "aquestes traduccions no es feien per als jutges, que ja estaven avesats al llatí, però sí per als seus ajudants i per al desenvolupament públic dels judicis, que de vegades eren presidits pel comte —un comte que tampoc no en tenia ni idea de llatí. Per això era millor que les lleis les expliquessen en la llengua romanç", el català.

Aquesta seria, doncs, la raó de l'aparició del primer text en català o, si més no, el document íntegrament escrit en català més antic que es conserva segons les noves datacions d'Alturo i Alaix, el Llibre dels jutges que es conserva a l'Arxiu del Bisbat d'Urgell, i també procedent de Santa Maria d'Organyà, com el document que, fins fa uns anys es considerava el més antic (les Homilies d'Organyà).

"La nostra hipòtesi —escriuen Alturo i Alaix— és que l'exemplar original del Llibre dels jutges conservat ara a la Seu d'Urgell era de la canònica d'Organyà. Fet malbé per l'incendi de 1090, les restes de pergamí aprofitable foren destinades, com era habitual, a l'enquadernació d'altres o lligalls; en aquest cas, fou reaprofitat a començament del segle XVI com a coberta d'algun lligall de documents o de llibre parroquial de Conques, parròquia no llunyana d'Organyà".

El document més antic en català va acabar fent de coberta d'un llibret parroquial fins que el van descobrir mossèn Benigne Marquès i el P. Cebrià Barau a l'Arxiu Capitular l'any 2000.

El document té diverses característiques que permeten situar la seva redacció entre el 1066 i el 1084. D'una banda, constaten "semblances força significatives amb l'escriptura del prevere Traver, actiu a Organyà" aquells anys (1066-1084). D'una altra banda, el document presenta "uns marges socarrimats", diu Alaix, la qual cosa el situa molt probablement a Organyà el 1090, quan un incendi va afectar l'arxiu. A més, explica Alaix a EL TEMPS, "hem pogut determinar que Traver Radolf fa aquesta traducció per encàrrec del jutge Albertí, que també era d'Organyà, i era amic del mateix Traver Radolf, que també era d'Organyà".

A Montserrat es conserva una altra còpia del Llibre dels jutges, que seria copiada més tard. Alturo i Alaix també han rectificat la datació d'aquesta altra còpia. "La teoria tradicional —exposa Alturo a EL TEMPS— és que la còpia s'havia fet a mitjan segle XII, però això no pot ser, entre altres motius perquè fan referència a una moneda anomenada mancusos, una moneda que va estar en vigència el segle XI, i al segle XII la moneda ja era el morabatí". Per tant, és més antiga.

Alturo i Alaix han analitzat centenars de documents i, a Lletres que parlen n'exposen detalls així (datació, possible autor, etc.) d'una trentena, els transcriuen i, en alguns casos, acaren les dues còpies d'un mateix text perquè el lector s'adoni dels canvis que els copistes anaven afegint al llarg del temps.

Per acabar-ho d'arrodonir, els autors s'han permès una juguesca final i han inventat un fals document de jurament de fidelitat, un dels formularis que més sovint es redactaven al segle XI "amb les paraules que es feien servir en aquell moment". Perquè siga evident que es tracta d'un joc —i alhora fer un paral·lelisme metafòric amb els formularis muntats de diverses peces i llengües, com un Frankenstein—, Alturo i Alaix han escrit "El jurament de fidelitat de Frankenstein al comte Dràcula per la castellania de Bran: una paròdia".

Divulgació, noves notícies d'una recerca monumental i un toc d'humor.

Àlex Milian

Els primers escriptors en català:
Pacià, sant, bisbe de Barcelona (360-390)

Centoll, prevere de la Seu d'Urgell (890-899)

Fronimi, prevere de Sant Joan de Ripoll (900)

Adanagell, canonge de Vic (aprox. 860-925)

Egfred, diaca de Barcelona (1022)

Ponç Bonfill Marc, canonge i jutge de Barcelona (1000-1025)

Gerbert, prevere de Barcelona (1032)

Ubert, diaca de Barcelona (1054)

Isnard, abat de Santa Maria d'Alaó (1050-1057)

Senfred, prevere de Barcelona (1058)

Ermengod, sacerdot de Barcelona (1061)

Traver Radolf, capellà de Santa Maria d'Organyà (1066-1084)

Joan, sacerdot del bisbat d'Urgell (1085)

Guillem, sacerdot del bisbat d'Urgell (1108)

Pere Jofre, sagristà de Santa Maria d'Organyà (1103-1123)

Ramon de Cabó, sotsdiaca i futur prevere (1093-1137)

Martí, escrivà de Cervera (1150)

Pere, prevere de l'Espluga de Francolí (1150)

Pere, prevere de Camarasa (1171)

Pere Redell de Barcelona (1191)

Guillem Renard (1200-1201)

Bonnat, escrivà de Ferrer, notari de Pere I de Catalunya-Aragó (1210- 1212)

Pere, sacerdot d'Alzina (1235)

Pere de Molins, prevere (1241)

Arnall Mir, escrivà de Sant Pere de la vall de Senyiu (1241-1242)

Bernat Veciat, notari públic de la Seu d'Urgell (1244)

Pere de Bellpuig, notari públic de la Seu d'Urgell (1246)

Bonanat, notari del bisbe d'Urgell (1251)

Bernat de Clergue, jutge d'Urgell (1252)

Bernat d'Ortoneda, canonge i notari públic d'Organyà (1235-1254)

Ramon Bergues, escrivà de Barcelona (1258)

Berenguer de Bedorc, rector d'Ascó i canonge de la catedral de Tortosa (1253-1267)

Salvador de Seurí, prevere (1268)

Pere de Saera, notari públic de Sort (1273)

Podeu llegir l'article original al següent enllaç: https://www.eltemps.cat/article/21897/els-primerissims-batecs-de-la-llengua-catalana#.Y_0SxV4ZsAu.whatsapp